

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

EXCAVATIONS
IN MEMORY OF SPYRIDON MARINATOS

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΥΔΑΤΙΝΩΝ ΠΟΡΩΝ ΣΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΣΑΜΗ

Ευφροσύνη Γ. Τζανετάτου
Αρχαιολόγος

Πρωταρχικό και ζωοποίο στοιχείο για την ανθρώπινη παρουσία αποτελεί το νερό, αναγκαίο σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής, από τις οικιακές εργασίες, την καθαριότητα και την ίαση του σώματος μέχρι τον εξαγνισμό της ψυχής. Για τον λόγο αυτό ήδη από την προϊστορική εποχή η αναζήτηση των απαραίτητων υδάτινων πόρων καθόριζε την ανθρώπινη δραστηριότητα. Ειδικότερα, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η εξασφάλιση και διαχείρισή τους αποτέλεσε βασικό μέλημα. Σε όλη την αυτοκρατορία κατασκευάζονταν μεγάλα υδραυλικά έργα και υποδομές μετατρέποντας την υδραυλική σε κορυφαία επιστήμη. Ακολουθώντας τα σύγχρονα πρότυπα η πόλη της Σάμης, στην Κεφαλονιά, κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους¹, διέθετε κοινωφελή υδραυλικά έργα, όπως υδραγωγείο, κρήνη, και αρκετές λουτρικές εγκαταστάσεις δημόσιας χρήσης ενώ σημαντικός είναι ο αριθμός των συστημάτων ύδρευσης και αποχέτευσης καθώς και διαφόρων άλλων υδατοκατασκευών (δεξαμενές, πηγάδια, στέρνες, αγωγοί συλλογής όμβριων υδάτων) που έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία της πόλης. Οι πρόσφατες αλλά και οι παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες² έχουν φέρει στο φώς στοιχεία διαφωτιστικά για τη μελέτη του ζητήματος της διαχείρισης των υδάτινων πόρων στην πόλη της Σάμης κατά τους ρωμαϊκούς και ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

1. Η Σάμη περιέρχεται στη ρωμαϊκή κυριαρχία τον Φεβρουάριο του 188 π.Χ., ύστερα από τετραμήνη πολιορκία της πόλης. Το αποτέλεσμα ήταν ο εξανδραποδισμός των κατοίκων, με την πώληση τους ως σκλάβους, η καταστροφή της πόλης και η εγκατάσταση ρωμαϊκής φρουράς. Για αρκετά χρόνια υπήρξε μια περίοδος ύφεσης για τη Σάμη, όπως και για το υπόλοιπο νησί. Ο Σπράβωνας κατά την επίσκεψή του σε αυτήν παρατήρησε μόνο ερείπια. Κατά τους αυτοκρατορικούς ωστόσο χρόνους γνωρίζει μεγάλη ακμή αποτελώντας μια από τις ισχυρότερες πόλεις του νησιού. Κοσμείται με πολυτελή οικοδομήματα δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα και κοινωφελή έργα ενώ ταυτόχρονα οργανώνονται τα νεκροταφεία.

2. Διενεργήθηκαν από τις τότε αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων ΣΤ' ΕΠΚΑ και ΔΕ' ΕΠΚΑ σε ιδιωτικά ακίνητα ή στο πλαίσιο των έργων Αποχέτευσης και Εγκατάστασης Βιολογικού Καθαρισμού.

Η θέση «Λουτρό»³, στα βορειοδυτικά του σημερινού οικισμού, προσφέρει τους απαραίτητους υδάτινους πόρους προς εκμετάλλευση, εξαιτίας της ύπαρξης χειμάρρου και κυρίως φυσικής πηγής, από την οποία υδρεύεται ακόμα και σήμερα η πόλη της Σάμης. Για τον λόγο αυτό, από τον 2ο αι. μ.Χ. αρχίζει να αναπτύσσεται στην περιοχή το εμπορικό κέντρο με το λιμάνι, ενώ κατασκευάζονται επίσης υδρομαστευτικό έργο, κρηναίο οικοδόμημα, αντιπλημμυρικό έργο για την αναχαίτιση του χειμάρρου και λουτρά.

Πιο συγκεκριμένα, στις υπώρειες του λόφου Παλαιόκαστρο, πλησίον της φυσικής πηγής νερού και νότια του ΒΔ τμήματος του κλασικού τείχους, ήρθε στο φώς το 1986 υδρομαστευτικό έργο, πιθανότατα τμήμα υδραγωγείου⁴. Πρόκειται για ορθογώνια δεξαμενή κατασκευασμένη από λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση, που διαμορφώνουν κυλινδρικές κάθετες αύλακες. Τα εσωτερικά τοιχώματα και ο πυθμένας είναι επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή για να διαπιστωθεί τυχόν συνέχεια του. Το υδραγωγείο αποτελεί σημαντικό κοινωφελές έργο μιας και τροφοδοτεί με νερό τα λουτρά, το εμπορικό κέντρο, τις εργαστηριακές εγκαταστάσεις, δημόσια και ιδιωτικά κτήρια (κυρίως τις πολυτελείς κατοικίες της πόλης).

Στα νοτιοδυτικά του υδραγωγείου, σε μικρή απόσταση, ανασκάφηκε σε δύο περιόδους, κατά τα έτη 2005 και 2006 κρηναίο οικοδόμημα⁵ (εικ. 1). Πρόκειται για κοινωφελές δημόσιο έργο, μια ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, που πιθανότατα τροφοδοτείτο με νερό από το υδραγωγείο μέσω αγωγών. Η λειτουργία του δεν περιοριζόταν μόνο στη συλλογή, άντληση και μεταφορά του πόσιμου νερού, αλλά αποτελούσε επίσης τόπο κοινωνικών συνενυρέσεων. Έχει συνολικές εξωτερικές διαστάσεις 4,52 μ. x 2,28 μ. και αποτελείται από δύο καμαροσκεπείς θαλάμους με ενιαία επίπεδη επικλινή οροφή, επιστρωμένη με κονίαμα, που παρουσιάζει κατωφερική κλίση από ΝΔ προς ΒΑ. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από ημίεργους λίθους μεσαίου μεγέθους και συνδετικό κονίαμα, ενώ εσωτερικά, στους θαλάμους, έχουν επενδυθεί με υδραυλικό κονίαμα. Η εξωτερική όψη είναι κτισμένη κατά το *opus mixtum*. Τα τόξα στην εξωτερική επιφάνεια είναι κτισμένα από οπτοπλίνθους

3. Νεότερη ονομασία.

4. Βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Νομός Κεφαλληνίας», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τόμ. 42, Β1, Αθήνα 1987, σ. 165.

5. Εντοπίστηκε σε εκσκαφικές εργασίες στο πλαίσιο του έργου της Εγκατάστασης Βιολογικού Καθαρισμού, βλ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «ΔΕ' ΕΠΚΑ», 2000-2010 Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Τ, 2012, on line στο: <https://www.culture.gr/anaskafes/index.html>, σ. 375 και ΑΤΗ. ΔΕΛΛΙΣ, «Excavations at Kefalonia during 2005 -2013. Sami during the Roman period», *Pharos* Vol. XIX. 1, 2013, σ. 55.

και κονίαμα. Η οροφή του κάθε θαλάμου εσωτερικά είναι σαμαρωτή και παρουσιάζει έντονη μείωση. Εξωτερικά των δύο θαλάμων διαμορφώνεται προθάλαμος, που εξασφαλίζει την πρόσβαση στο εσωτερικό τους. Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο, διαστάσεων 4,10 μ. x 1,30 μ., που ορίζεται από δύο τοίχους, μέγιστου ύψους 1,56 μ., κάτοψης Γ, κτισμένους με λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση. Η πρόσβαση στον προθάλαμο γινόταν μέσω λιθόκτιστης κλίμακας στα βορειοανατολικά, που αποτελείται από τέσσερις βαθμίδες. Το δάπεδο του είναι διαμορφωμένο από λίθινες πλάκες, συνδεδεμένες με κονίαμα, ενώ από κάτω του διέρχονται δύο κτιστοί αγωγοί, που επικοινωνούν με τους θαλάμους, με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Οι αγωγοί καλύπτονται από λίθινες πλάκες (που εκλείπουν σε κάποια τμήματα), τα τοιχώματά τους είναι κατασκευασμένα από πήλινες πλάκες και κονίαμα κι ο πυθμένας τους είναι διαμορφωμένος από μικρούς λίθους. Η είσοδος κάθε θαλάμου φέρει από μια λίθινη πλάκα ως κατώφλι. Οι δύο θαλάμοι αποτελούν τις δεξαμενές του κρηναίου. Εσωτερικά διαφέρουν κατασκευαστικά ως προς το μέγεθος, τη διαμόρφωση του δαπέδου τους και την κατασκευή των κατώτερων τμημάτων των τοίχων τους⁶. Τα δάπεδα και των δύο βρίσκονται κατά 1,20 μ. χαμηλότερα από τον προθάλαμο. Ο βορειοανατολικός θάλαμος είναι μεγαλύτερος, με διαστάσεις 1,75 μ. (μήκος) x 1,50 μ. (πλάτος) x 4,09 μ. (ύψος). Το δάπεδο του είναι επιστρωμένο με κονίαμα χωρίς να φέρει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση. Εξωτερικά του θαλάμου είχε διαμορφωθεί κοίλη εσοχή στο τοίχιο για την προσωρινή τοποθέτηση της υδρίας. Ο νοτιοδυτικός θάλαμος έχει διαστάσεις 1,76 μ. (μήκος) x 0,95 μ. (πλάτος) x 3,75 μ. (ύψος). Το δάπεδο του είναι διαμορφωμένο από μεγάλους λαξευμένους λίθους σε διάφορα επίπεδα, ώστε να δημιουργούνται αύλακες, ανοίγματα και εσοχές για την κυκλοφορία και τη συγκέντρωση του νερού (εικ. 2). Το κατώτερο τμήμα των τοίχων παρουσιάζει επιμελημένη κατασκευή και αποτελείται από μεγάλους ορθογώνιους ογκόλιθους. Την εξωτερική όψη του κρηναίου συμπληρώνουν δύο μεταγενέστεροι τοίχοι, που έχουν προσαρτηθεί κατά τον άξονα του μήκους του κρηναίου. Ο βορειοανατολικός τοίχος φέρει σε τμήμα της άνω επιφάνειάς του δύο πήλινους αγωγούς. Ενδεχομένως να γινόταν χρήση του κρηναίου και σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους. Ο περιβάλλον χώρος του μνημείου δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς προς το παρόν και ενδεχομένως να συμπληρώσει μελλοντικά την εικόνα του.

Μια από τις πιο αγαπημένες και καθημερινές συνήθειες των πολιτών κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ήταν η επίσκεψη στα λουτρά, χώροι που εξασφάλιζαν όχι μόνο την υγιεινή του σώματος και τη χαλάρωση αλλά και την κοινωνική συνεύρεση και ψυχαγωγία. Στη Σάμη η έρευνα έχει φέρει στο φως

6. Το κατώτερο τμήμα διαφέρει από το ανώτερο κατασκευαστικά καθώς σε αυτό συγκεντρωνόταν το νερό.

τέσσερεις λουτρικές εγκαταστάσεις⁷, ενώ υπάρχουν κάποιες αμφίβολες ενδείξεις και για την ύπαρξη μιας ακόμα. Η λειτουργία τους ανάγεται στους αυτοκρατορικούς χρόνους, με διάρκεια σε κάποιες περιπτώσεις μέχρι και τους παλαιохριστιανικούς χρόνους.

Στην οδό Λουτρού⁸, σε κοντινή απόσταση από τον χείμαρρο, εντοπίστηκαν το 1985 σε ιδιωτικό ακίνητο κτιριακά κατάλοιπα του 2ου αι. μ.Χ. με αγωγούς, που πιθανολογούνται ως λουτρό⁹. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η αποκάλυψη την ίδια χρονιά λίγο ανατολικότερα επί του δρόμου, κατά τις εργασίεςτσιμεντόστρωσης του, τμήματος λουτρού του 2ου / 3ου αι. μ.Χ. και συγκεκριμένα υπόκαυστος χώρος¹⁰. Το μεγαλύτερο τμήμα του ήταν ορατό στο παρελθόν¹¹ μέχρι και το 1953, όταν εξαιτίας του καταστροφικού σεισμού καλύφθηκε με οικοδομικό υλικό των όμορων κτηρίων. Η εικόνα του κτηρίου συμπληρώθηκε σε μεγάλο βαθμό το 2005¹². Πρόκειται για λουτρό δημόσιας χρήσης, η λειτουργία του οποίου προσδιορίζεται από τον 2ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. Οι τοίχοι του κτηρίου είναι κτισμένοι κατά το *opus testaceum*, το σωζόμενο ύψος τους κυμαίνεται από 1,50 μ. έως 2,90 μ. και έχουν πλάτος 1 μ. περίπου. Έχουν αποκαλυφθεί τρεις συνεχόμενοι χώροι¹³ (με προσανατολισμό Δ-Α), δύο υπόκαυστοι και ένας που φέρει ψηφιδωτό δάπεδο ενώ το κτήριο συνεχίζεται προς όλες τις κατευθύνσεις στα όμορα οικοδομημένα ακίνητα (εικ. 3). Ο πρώτος χώρος (χώρος 1)¹⁴ είναι υπόκαυστος με δύο σωζόμενους στυλίσκους και το μεγαλύτερο τμήμα του εκτείνεται προς τα δυτικά στο όμορο ακίνητο. Ο επόμενος χώρος (χώρος 2), διαστάσεων 11 μ. x 6,25 μ. είναι επίσης υπόκαυστος. Σώζονται συνολικά 43 στυλίσκοι, ακέραιοι ή αποσπασματικοί. Αποτελούνται από οπτοπλίνθους κυκλικής διατομής, συνδεδεμένες με κονίαμα, οι οποίες εδράζονται σε διπλές τετράγωνες ή ορθογώνιες βάσεις επίσης από οπτοπλίνθους. Κάποιοι στυλίσκοι είναι επενδυμένοι με ασβεστοκονίαμα. Φέρει δάπεδο από κουρασάνι. Στον ανατολικό τοίχο του χώρου διαμορφώνεται το *praefurnium*, κτισμένο κα-

7. Θα εξεταστεί στη συνέχεια αν οι δύο από αυτές αποτελούν ενιαίο συγκρότημα.

8. Πρώην οδός Αγριλίων.

9. Στο ακίνητο ιδιοκτησίας Χρ. Καππάτου. Ίσως όμως οι αγωγοί να εξυπηρετούσαν εργαστηριακές ανάγκες λόγω της παρουσίας στο χώρο κεραμικού κλιβάνου, βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Νομός Κεφαλληνίας», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τόμ. 40, Αθήνα 1985, σ. 145 και Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ, «Νομός Κεφαλληνίας», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τόμ. 42, Β1, Αθήνα 1987, σ. 169.

10. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, 1985, *ό.π.*, σ. 144

11. Ι. ΠΑΡΤΣ, *Κεφαλληνία και Ιθάκη*, Γεωγραφική Μονογραφία, μτφρ. Λ.Γ. Παπανδρέου, Αθήνα 1892, σ. 178.

12. Κατά τις εργασίες Αποχέτευσης. ΑΘ. ΔΕΛΛΙΣ, *ό.π.*, σ. 57.

13. Η έρευνα περιορίστηκε στο πλάτος του ορύγματος-φρεατίου, αρχικά 1,20 μ. και τέλος στα 2 μ.

14. Η αρίθμηση των χώρων ξεκινάει από τα δυτικά προς τα ανατολικά.

τά το opus testaceum, διαστάσεων 1,50 μ. (ύψος) x 0,50 μ. (μήκος στομίου). Για τη θέρμανση του χώρου εκτός του επιδαπέδιου συστήματος γινόταν χρήση και επιτοιχίου, γεγονός που προκύπτει αφενός από τη διαμόρφωση εσοχής (πιθανού αεραγωγού) σε τοίχο δίπλα από το praefurnium και αφετέρου από tegulae mammatae που εντοπίστηκαν στον χώρο. Αποτελούσε τον θερμό θάλαμο (caldarium), ενώ ο χώρος 1 τον θερμό ή χλιαρό (tepidarium). Η επικοινωνία του θερμού αέρα στους δύο χώρους γινόταν μέσω ανοίγματος-αεραγωγού στο κατώτερο τμήμα του τοίχου που χωρίζει τους δύο χώρους. Ο τρίτος χώρος (χώρος 3) φέρει ψηφιδωτό δάπεδο, διαστάσεων 5 μ. x 4,60 μ., με πολύχρωμη¹⁵ γεωμετρική διακόσμηση. Πιο αναλυτικά, εξωτερική πλατιά πορτοκαλέρυθρη ταινία περιβάλλει λευκή ζώνη, που φέρει ανά διαστήματα πορτοκαλέρυθρα τετράγωνα μαύρου περιγράμματος με στιγμή στο κέντρο. Στη συνέχεια, μαύρη και λευκή ταινία και βαθμιδωτά τρίγωνα (διαδοχικά μαύρου και λευκού χρώματος) πλαισιώνουν το διακοσμητικό μοτίβο του πολύχρωμου αλυσιδωτού πλοχμού, στο οποίο εγγράφεται ασπίδα με εναλλασσόμενα ισόπλευρα τρίγωνα μαύρου και λευκού χρώματος σε ομόκεντρους κύκλους. Το ψηφιδωτό σώζεται αποσπασματικά ενώ είχε υποστεί καταστροφές και από παλαιότερη διέλευση αγωγού αμιάντου. Η είσοδος του χώρου τοποθετείται βόρεια, όπου διαμορφώνεται κατώφλι από λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα. Κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο εντοπίστηκε προγενέστερος χώρος με τοίχους και δάπεδο από κονίαμα. Καθώς οι τρεις χώροι ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση, φαίνεται να διαμορφώθηκαν επί παλαιότερου κτηρίου.

Στην αρχή της οδού Λουτρού, στη συμβολή με την πλατεία Κωνσταντάτου εντοπίστηκε χώρος με δάπεδο από πήλινες πλάκες, που όμως ίσως σχετίζεται με το επόμενο μνημείο κι όχι με το συγκεκριμένο λουτρό.

Σε κοντινή σχετικά απόσταση (περίπου 60 μέτρων) από το προαναφερθέν λουτρό, επί της πλατείας Κωνσταντάτου, αποκαλύφθηκε, σε δύο ανασκαφικές περιόδους¹⁶, εκτεταμένο συγκρότημα λουτρικών εγκαταστάσεων¹⁷ που διέθετε πέντε τουλάχιστον υπόκαυστους χώρους (caldarium ή tepidarium), έναν τουλάχιστον ψυχρό (frigitarium), δωμάτια που κοσμούνταν με ψηφιδωτά δάπεδα και συστήματα ύδρευσης-αποχέτευσης. Συνολικά αποκαλύφθηκαν δέκα χώροι. Οι τοίχοι του κτηρίου είναι κατασκευασμένοι κυρίως με αργολιθοδομή (λίθοι μεσαίου κυρίως μεγέθους με ισχυρό συνδετικό κονίαμα). Σε ελάχιστους παρατηρείται είτε εξωτερική επένδυση με οπτοπλίνθους είτε διαμόρφωση με λίθινο θεμέλιο και ανωδομή κτισμένη από οπτοπλίνθους αλλά και το αντίστρο-

15. Ψηφίδες λευκές, μαύρες, πορτοκαλέρυθρες και ιώδεις.

16. Κατά το έργο της Αποχέτευσης Σάμης, πρώτη φάση το 2005 και δεύτερη φάση το 2007.

17. Βλ. ΑΘ. ΔΕΛΛΙΣ, *ό.π.*, σ. 56.

φο. Σε τοίχο εντοπίστηκε επίσης σπάραγμα κονιάματος με μπλε και ερυθρό επίχρισμα. Οι ανασκαφικές εργασίες περιορίστηκαν μόνο στα σκάμματα¹⁸ του έργου της Αποχέτευσης, με αποτέλεσμα μεγάλο τμήμα της πλατείας να μην έχει ερευνηθεί. Η χρονολόγηση της ίδρυσης και λειτουργίας του λουτρού δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια εξαιτίας κυρίως της έντονης αλληλοεπικάλυψης διαφορετικών φάσεων (αρκετοί νεότεροι τοίχοι). Πιθανόν λειτούργησε από το 2ο / 3ο αι. μ.Χ έως τον 6ο αι. μ.Χ.

Το 2005 ερευνήθηκε το ανατολικό τμήμα της πλατείας. Εντοπίστηκαν τουλάχιστον επτά χώροι (με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ), κάποιιο από τους οποίους φαίνεται να ανήκουν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Στα βορειοανατολικά τρεις συνεχόμενοι χώροι ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση (εικ. 4). Οι τοίχοι έχουν πλάτος 0,45-0,55 μ. και είναι κατασκευασμένοι κυρίως από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων και συνδετικό κονίαμα. Ο βορειότερος εξ αυτών χώρος (**χώρος 1**) έχει αποκαλυφθεί μόνο κατά τη νοτιοανατολική εσωτερική γωνία του, σε έκταση 0,35 μ. (ΝΑ-ΒΔ) x 0,25 μ. (ΒΑ-ΝΔ), και δεν έγινε σε βάθος έρευνα λόγω στενότητας χώρου (επομένως δεν έχουν εντοπιστεί τυχόν στυλίσκοι ή δάπεδο). Νοτιοανατολικά του διαμορφώνεται υπόκαυστος χώρος, που σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση (**χώρος 2**), αρχικών διαστάσεων 4,90 μ. x 2,90 μ. Φέρει στυλίσκους, από τετράγωνα και ορθογώνια οπτοπλίνθους, που εδράζονται σε δάπεδο από ορθογωνισμένες οπτοπλίνθους και πολύ ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το δάπεδο παρουσιάζει κλίση από ΝΔ προς ΒΑ. Στα νοτιοανατολικά του χώρου 2 εκτείνεται τρίτος χώρος επίσης υπόκαυστος (**χώρος 3**), με όμοιο δάπεδο και δύο στυλίσκους. Η έρευνα περιορίστηκε στη δυτική γωνία του, σε έκταση 1,10 μ. (ΝΑ-ΒΔ) x 0,70 μ. (ΒΑ-ΝΔ). Στα νοτιοδυτικά του εκτείνεται άλλος ένας χώρος (**χώρος 4**) με δάπεδο από λευκό ασβεστοκονίαμα. Με ίδιο προσανατολισμό συνεχίζει ο **χώρος 5**, διαστάσεων 5,30 μ. x 1,75 μ., που κοσμείται με ψηφιδωτό δάπεδο, διαστάσεων 4,30 μ. x 1,45 μ., γεωμετρικής διακόσμησης (λευκές και μαύρες ταινίες, εναλλασσόμενα λευκά και μαύρα τρίγωνα). Η τοιχοδομία του χώρου 5 αποτελείται από αργούς ασβεστόλιθους, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό¹⁹. Ο τοίχος, που ορίζει ανατολικά το ψηφιδωτό, είναι μεταγενέστερος των υπολοίπων του δωματίου και εδράζεται πάνω σε αγωγό γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πραγματοποιήθηκε κάποιου είδους μετασκευή στον χώρο κατά την οποία κοσμήθηκε το δάπεδο με το ψηφιδωτό. Ο αγωγός διέρχεται κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο με κατεύθυνση Ν-Β ενώ συνεχίζει τόσο βόρεια του χώρου 5 όσο και νοτιοδυτικά του. Πρόκειται για κτιστό αγωγό (ύδρευσης ή αποχέτευσης), ορθογώνιας διατομής, σω-

18. Πλάτους 1,30 μ. με περαιτέρω διεύρυσή τους όπου κρινόταν απαραίτητο.

19. Πλάτος τοίχων 0,50 μ.

ζόμενου μήκους 4,45 μ. και πλάτους εσωτερικού 0,35-0,40 μ. Ο πυθμένας του αποτελείται από ασβεστοκονίαμα εκτός όμως του τμήματος που διέρχεται από τον **χώρο 5**, όπου είναι τοποθετημένη μεγάλη λίθινη πλάκα. Τα κάθετα τοιχώματά του (ύψους 0,30-0,50 μ.) είναι κατασκευασμένα κυρίως από λίθους αλλά και οπτοπλίνθους ή τμήματα κεράμων και συνδετικό κονίαμα και εξωτερικά επενδυμένα με κονίαμα. Ο αγωγός καλύπτεται με λίθινες πλάκες μεγάλου μεγέθους (πλάτους έως και 1,15 μ.), που συνδέονται με κονίαμα. Ο μεταγενέστερος τοίχος του χώρου 5 συνεχίζει προς τα βόρεια οριοθετώντας στα βορειοδυτικά του χώρου 5 υπόκαυστο χώρο (**χώρος 6**), με δύο σωζόμενους τετράγωνους στυλίσκους και δάπεδο από κονίαμα. Ανήκει πιθανότατα στην ίδια οικοδομική φάση με το ψηφιδωτό δάπεδο. Στα δυτικά του χώρου 5 διαμορφώνεται ο **χώρος 7**, το δάπεδο του οποίου φέρει κυανότεφερη σχιστολιθική πλάκα. Στην ανατολική του γωνία ανοίγεται οπή εκροής η οποία επικοινωνεί με τον αγωγό. Πρόκειται λοιπόν πιθανότατα για το ψυχρό δωμάτιο (*frigitarium*) του λουτρού. Οι υπόλοιποι τοίχοι που έχουν εντοπιστεί είτε βορειοανατολικά του χώρου 1 είτε νοτιοδυτικά του χώρου 5 είναι μεταγενέστεροι ενώ στα νότια των σκαμμάτων εντοπίζονται πήλινος κυλινδρικός αγωγός και πηγάδι που πιθανότατα είναι επίσης μεταγενέστερα.

Το 2007 ερευνήθηκε το δυτικό τμήμα της πλατείας. Στο νοτιοανατολικό τμήμα των σκαμμάτων και πλησίον των χώρων 5, 6 και 7 αποκαλύφθηκαν δύο υπόκαυστοι χώροι (χώρος 8 και 9), με ίδιο προσανατολισμό με τους χώρους 1, 2, 3, και 5 (NA-BΔ). Η τοιχοποιία των χώρων αποτελείται από αδρούς λίθους μεσαίου μεγέθους και συνδετικό κονίαμα. Κάποιοι από τους τοίχους φέρουν στο μέτωπο επένδυση με οπτοπλίνθους. Σχετικά με τον **χώρο 8**, μήκους 5,50 μ., προκύπτουν δύο οικοδομικές φάσεις. Κατά την πρώτη φάση κατασκευάζεται υπόκαυστο με 12 σωζόμενους στυλίσκους, κατασκευασμένους από τετράγωνες και ορθογώνιες οπτοπλίνθους, δάπεδο από μεγάλες πήλινες πλάκες, αύλακα ως *praefurnium* και πήλινο υδροδοτικό αγωγό. Κατά τη δεύτερη φάση²⁰ διαμορφώνεται υπόκαυστος χώρος με 24 σωζόμενους στυλίσκους, κατασκευασμένους από κυκλικές, τετράγωνες και ορθογώνιες οπτοπλίνθους, ενώ το δάπεδο αποτελείται από δύο στρώσεις. Αρχικά, από πήλινες πλάκες, τοποθετημένες σε υπόστρωμα πολύ ισχυρού κονιάματος (πάχους 5-12 εκ.), και επ' αυτών δεύτερο στρώμα από οπτοπλίνθους, ολόκληρες ή σε θραύσματα, επίσης τοποθετημένες σε ισχυρό υπόστρωμα. Ο **χώρος 9**, μήκους 4,45 μ., ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση με το υπόκαυστο της δεύτερης φάσης του χώρου 8 και στο ίδιο περίπου επίπεδο με τους υπόκαυστους χώρους 2 και 3. Αποκαλύφθηκαν 14 στυλίσκοι, κατασκευασμένοι από τετράγωνες

20. Περαιτέρω έρευνα θα διευκρινίσει εαν πρόκειται για διαφορετικές φάσεις ή διπλό υπόκαυστο.

οπτοπλίνθους και δάπεδο από θραύσματα κεράμων, ακανόνιστου σχήματος, τοποθετημένα σε υπόστρωμα ισχυρού κονιάματος. Νοτιοανατολικά του υποκαυστου χώρου εντοπίζεται κτιστός αγωγός, με πυθμένα από χώμα και κάλυψη από λίθους.

Στο βόρειο τμήμα της πλατείας εκτείνεται ένας ακόμα χώρος (**χώρος 10**), που πιθανότατα σχετίζεται με το υπόλοιπο συγκρότημα, τα όρια του οποίου όμως δεν έχουν αποκαλυφθεί. Βρίσκεται σε σχετικά χαμηλότερο επίπεδο από τους υπόλοιπους χώρους. Το δωμάτιο αυτό είναι διακοσμημένο με μεγάλο ψηφιδωτό δάπεδο, μέγιστων σωζόμενων διαστάσεων 12 μ. x 8 μ. (**εικ. 5**). Είναι κατασκευασμένο με την τεχνική του *emblemata vermiculatum* από λευκές ασβεστολιθικές ψηφίδες και κατά την κεντρική παράσταση (έμβλημα) από έγχρωμες²¹ λίθινες, πήλινες και γυάλινες ψηφίδες, μικρότερου μεγέθους για την απόδοση των λεπτομερειών και των φωτοσκιάσεων. Η κεντρική παράσταση δεν διατηρείται ακέραιη και έχει μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 4,10 μ. x 3,60 μ. Μαύρη ταινία ορίζει ορθογώνιο, το οποίο χωρίζεται σε τρία τμήματα. Στο πρώτο και το τρίτο τμήμα, σε βάθος από λευκές ψηφίδες, αναπτύσσονται διαγώνια εναλλασσόμενες σειρές ρόμβων και σταυρών μαύρου και ερυθρού αντίστοιχα χρώματος. Το μεσαίο τμήμα διαχωρίζεται από τα άλλα δύο μέσω μαύρης ταινίας (άνω και κάτω). Κοσμείται διαδοχικά από λευκή πλατιά ταινία, που περιβάλλει ζώνη με μαύρη τρέχουσα σπείρα σε λευκό βάθος, ενώ εν συνεχεία ερυθρή και λευκή ταινία πλαισιώνουν την παράσταση. Η παράσταση, που αναπτύσσεται σε βάθος από μαύρες ψηφίδες, απεικονίζει τον Διόνυσο σε νεαρή ηλικία (**εικ. 6**). Ο θεός αποδίδεται ημίγυμνος, στον ώμο φοράει μανδύα και στην κεφαλή στεφάνι από κληματόφυλλα. Πάνω από τον δεξιό του ώμο σώζεται τμήμα βοστρύχου. Το κάτω τμήμα του δε σώζεται. Απεικονίζεται σε ανακλιμένη στάση πάνω σε τίγρη, της οποίας σώζεται μόνο τμήμα του σώματος και των ποδιών. Στο αριστερό του χέρι κρατά θύρσο και με το δεξί του προτεταμένο φαίνεται να μαζεύει σταφύλι από κλήμα, που διακλαδώνεται από πάνω του. Στα δεξιά των δακτύλων του ωστόσο φαίνεται να υπάρχει αντικείμενο, όμως η κατάσταση διατήρησης του ψηφιδωτού στο σημείο αυτό δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων²². Πάνω από το δεξί χέρι του θεού σώζεται αποσπασματική επιγραφή σε δύο στίχους²³ (**εικ. 7**), που ίσως αναφέρεται σε κάποιον επίτροπο, ευεργεσία του οποίου αποτελεί η

21. Πλούσια χρωματική παλέτα καθώς χρησιμοποιούνται ψηφίδες λευκού, μαύρου, ωχροκίτρινου, ερυθρού, ρόδινου, ιώδους, καστανού, πρασινωπού, κίτρινου χρώματος.

22. Ίσως πρόκειται για αγγείο, όπως κάρυκος, που αποτελεί χαρακτηριστικό σύμβολο του Διονύσου.

23. [...]ΤΗΣΕΠΗΤΡΟΠ[...]

[...]ΠΗΤΩΝΕΠΟΙ[...]

κατασκευή του λουτρικού συγκροτήματος ή πιθανότερο, κάποιες μεταγενέστερες εργασίες επισκευής του, κατά τις οποίες φιλοτεχνήθηκε το ψηφιδωτό. Εξάλλου, το ψηφιδωτό δάπεδο κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη φάση αφού κάτω από αυτό εκτείνονταν δύο τεμνόμενοι τοίχοι κτισμένοι από οπτοπλίνθους, αδρούς λίθους και κονίαμα.

Ανάμεσα στους χώρους 8 και 10 εντοπίστηκαν δεκαεννέα τοίχοι, που χρονολογούνται από τους ύστερους ρωμαϊκούς έως και τους νεότερους χρόνους, και λόγω της αποσπασματικότητάς τους δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα ούτε συμπληρώνουν την εικόνα του λουτρικού συγκροτήματος.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τα ευρήματα που συλλέχθηκαν ξεχωρίζει ο μεγάλος αριθμός των νομισμάτων (221) διαφόρων τύπων²⁴, που χρονολογούνται από τον 3ο έως τον 6ο αι. μ.Χ.

Σε άμεση γειτνίαση με τις λουτρικές αυτές εγκαταστάσεις, ήρθε στο φως το 2005 σε ιδιωτικό ακίνητο²⁵, τμήμα κτηρίου με δίκτυο υδροδότησης. Χρονολογείται από τον 2ο αι. μ.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ. Συνεχίζει προς όλες τις κατευθύνσεις στα όμορα οικοπέδα και στις δύο οδούς (Αγγλίας και Ζακύνθου) και πιθανότατα σχετίζεται με το προαναφερθέν λουτρικό συγκρότημα. Έχουν αποκαλυφθεί πέντε χώροι, διαφορετικών οικοδομικών φάσεων, οι δύο εκ των οποίων αφιδωτοί (εικ. 8, 9). Οι τοίχοι του κτηρίου, με μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,16 μ. περίπου, είναι κατασκευασμένοι κυρίως κατά το *opus mixtum* ή με αργολιθοδομή (λίθοι μεσαίου και μικρού μεγέθους) και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Σε κάποιους τοίχους παρατηρείται αργολιθοδομή στο κατώτερο τμήμα και πλινθοδομή στο ανώτερο ή μόνο πλινθοδομή σε κάποια τμήματα του τοίχου. Οι περισσότεροι τοίχοι ήταν επενδυμένοι με κονίαμα. Αρκετοί από αυτούς ήταν επιχρωματισμένοι ή έφεραν τοιχογραφίες, όπως προκύπτει από τα σπαράγματα κονιαμάτων με επιχρίσματα ερυθρού, λευκού, ωχροκίτρινου, κυανού και πράσινου χρώματος αλλά και τα σπαράγματα κονιαμάτων που έφεραν γραπτή γεωμετρική (ταινίες) και φυτική (ανθέμιο) διακόσμηση. Το κτήριο περί το μέσον του, στον κατά μήκος άξονα του, διατρέχει μεταγενέστερος τοίχος (ΤΧ1), που εδράζεται πάνω σε προγενέστερους τοίχους και χωρίζει τους άλλοτε ενιαίους χώρους.

Στον **χώρο 1** διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις, όπου κατά την τελευταία κοσμείται με ψηφιδωτό δάπεδο, σωζόμενων μέγιστων διαστάσεων 11,60 μ. x 6,50 μ. (Δ-Α). Δεν σώζεται ακέραιο καθώς έχει υποστεί καταστροφές εξαιτίας μεταγενέστερων επεμβάσεων, όπως η κατασκευή του ΤΧ1, η διάνοιξη πηγαδιού στο κέντρο, που έχει καταστρέψει την κεντρική παράσταση, η νεότερη κατασκευή συγκέντρωσης αποβλήτων στα νότια του και η κατασκευή

24. Κυρίως Αντωνινιανοί και φόλλεις.

25. Ακίνητο ιδιοκτησίας Α. & Ε. Δημουλά, βλ. ΑΘΗ. ΔΕΛΛΙΣ, *ό.π.*, σ. 57.

αγωγού (αγωγός 3²⁶). Εντοπίζονται επίσης μεγάλα κενά, όπου έχει διατηρηθεί μόνο το υπόστρωμα, ενώ κάποια τμήματα του ψηφιδωτού που είχαν καταστραφεί είναι συμπληρωμένα κυρίως με λευκές ψηφίδες. Το ψηφιδωτό φέρει πολύχρωμη²⁷ γεωμετρική και φυτική διακόσμηση. Πιο αναλυτικά, εξωτερικά φέρει ευρύ πλαίσιο από λευκές ψηφίδες. Στη συνέχεια ζώνη, που πλαισιώνεται άνω και κάτω από λεπτή μαύρη ταινία, με δύο εναλλασσόμενους μαύρους μαιάνδρους σε λευκό βάθος, τα σκέλη των οποίων διασταυρώνονται ανά τακτά διαστήματα, και τετράγωνα ανάμεσα τους, μαύρου περιγράμματος με στιγμή στο κέντρο (μικρό μαύρο τετράγωνο). Ακολουθούν λευκή πλατιά ταινία, ερυθρή λεπτή ταινία και λευκή πλατιά ταινία που πλαισιώνει ζώνη με πολύχρωμο τριπλό πλοχμό. Εν συνέχεια, ζώνη λευκών ψηφιδών, όπου αναπτύσσονται διαγώνια εναλλασσόμενες σειρές μαύρων ρόμβων και ερυθρών σταυρών (σχηματοποιημένων ροδάκων), περικλείει τετράγωνο, μαύρου περιγράμματος. Σε αυτό εγγράφεται κύκλος με ομόκεντρες διακοσμητικές ζώνες, που περιβάλλουν την κεντρική παράσταση, η οποία ωστόσο είναι σχεδόν ολοσχερώς κατεστραμμένη. Από κάθε γωνία του τετραγώνου φύεται άνθος (με τρία φύλλα) και ελισσόμενη βλαστοσπείρα από τα άκρα της οποίας εκφύονται φύλλα κισσού. Στην πρώτη ζώνη αναπτύσσεται τρέχουσα σπείρα μαύρου χρώματος σε λευκό βάθος. Η επόμενη ζώνη, που περιβάλλεται από δύο λεπτές ταινίες (μαύρη και λευκή) κοσμείται με πολύχρωμο πλοχμό. Η τελευταία ζώνη φέρει επίσης όμοια με την πρώτη ζώνη τρέχουσα σπείρα, με το σπειροειδές όμως μοτίβο να παρουσιάζει αντίθετη κατεύθυνση.

Στα βορειοδυτικά του εκτείνεται ο **χώρος 2**, σωζόμενων διαστάσεων 3,90 μ. x 5 μ. (Δ-Α), όπου διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις με δύο δάπεδα. Το δάπεδο της πρώτης φάσης (κακή κατάσταση διατήρησής του) είναι κατασκευασμένο από συμπαγές πατημένο κονίαμα, ανακατεμένο με λεπτό χαλίκι στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου, ενώ το δεύτερο δάπεδο ίσως σχετίζεται με τον μεταγενέστερο τοίχο TX1. Στα δυτικά επικοινωνούσε με τον χώρο 4 μέσω εισόδου, μήκους 0,90 μ., που ανοιγόταν στον αψιδωτό τοίχο, η οποία σε μεταγενέστερη φάση φράχθηκε με τοίχο αποκλείοντας την επικοινωνία μεταξύ των δύο χώρων. Επίσης, στα βορειοδυτικά επικοινωνούσε με τον χώρο 3 μέσω εισόδου, μήκους 1,20 μ.

Ο **χώρος 3** αποτελεί τον ψυχρό θάλαμο του λουτρού (frigitarium). Έχει σωζόμενες διαστάσεις 5,20 μ. x 1,85 μ. (B-N) και συνεχίζει βορειοδυτικά προς την οδό Αγγλίας και βορειοανατολικά προς την οδό Ζακύνθου ενώ στα νοτιοδυτικά διαμορφώνει αψίδα, η οποία βέβαια φαίνεται να έχει ξεκινήσει ήδη

26. Βλ. παρακάτω αναλυτικά.

27. Λίθινες κυρίως ψηφίδες λευκού, μαύρου, ερυθρού, ρόδινου, ιώδους, πρασινωπού, ωχροκίτρινου και κυανού χρώματος.

από τον χώρο 2. Φέρει δάπεδο από κυανότεφρες σχιστολιθικές ορθογώνιες πλάκες, τοποθετημένες σε παράλληλες σειρές, το οποίο παρουσιάζει κατωφερική κλίση από ΝΑ προς ΒΔ. Το κατώτερο τμήμα των τοίχων είναι επενδυμένο επίσης με κυανότεφρες πλάκες, σε ύψος 0,08-0,10 μ. από το δάπεδο. Κάτω από την είσοδό του θαλάμου διέρχεται κτιστός αγωγός (αγωγός 4), που συνεχίζει κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο προς τα βορειοανατολικά αλλά και προς τον χώρο 4 νοτιοδυτικά. Ο μεταγενέστερος τοίχος (TX1) εδράζεται πάνω στο δάπεδο χωρίζοντας τον αρχικά ενιαίο χώρο.

Ο **χώρος 4**, σωζόμενων διαστάσεων 12,40 μ. x 2,85 μ. (Δ-Α), επικοινωνούσε αρχικά, εκτός από τον χώρο 2, και με τον χώρο 1, μέσω μεγάλης εισόδου στα ανατολικά. Η είσοδος, μήκους 2,35 μ., φέρει λιθόπλινθο ως κατώφλι και περιορίστηκε μεταγενέστερα στο μεγαλύτερο τμήμα της, με το κτίσιμο τοίχου, μήκους 1,65 μ., από οπτοπλίνθους και συνδετικό κονίαμα. Στα δυτικά και νοτιοδυτικά της εισόδου εκτείνεται δάπεδο από ασβεστολιθικές πλάκες. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν στο βορειοδυτικό τμήμα αυτού του χώρου δύο σχεδόν όμοιες πεταλόσχημες κατασκευές²⁸, από άψητο πηλό, με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ (εικ. 11). Εσωτερικά, στο βορειοανατολικό τμήμα τους, φέρουν πήλινη κατασκευή κυκλικής διατομής, που αποτελείται από τμήματα αγγείων καλυμμένα με πηλό. Ίχνη καύσης εμφανίζονται εξωτερικά και εσωτερικά των κατασκευών, με εντονότερη όμως παρουσία στο εσωτερικό τους. Στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου αυτού κατέληγαν οι τέσσερις αγωγοί που διέθετε το κτήριο, για τους οποίους θα γίνει αναλυτικότερη αναφορά στη συνέχεια.

Ο **χώρος 5**, σωζόμενων διαστάσεων 8,20 μ. x 0,70 μ. (Β-Ν), εκτείνεται Ν-ΝΑ του χώρου 1. Η επικοινωνία των δύο χώρων γινόταν πιθανόν μέσω εισόδου²⁹ στα νότια του χώρου 1, με επιμήκη λιθόπλινθο ως κατώφλι, που φράχθηκε μεταγενέστερα με τμήμα τοίχου. Φέρει επίσης ψηφιδωτό δάπεδο, που εκτείνεται σε υψηλότερο επίπεδο από το ψηφιδωτό του χώρου 1. Σώζεται αποσπασματικά και φαίνεται να συνεχίζεται στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου και στο όμορο προς ΝΑ οικόπεδο. Φέρει γεωμετρική και φυτική διακόσμηση³⁰ με κύρια μοτίβα ταινίες, ορθογώνια πλαίσια, ρόμβους, πλοχμούς, τρίγωνα, προοπτικούς κύβους, ρόμβους διαταγμένους ακτινωτά γύρω από ένα σημείο (οκτάκτινα αστέρια), αστράγαλους και ελισσόμενη βλαστοσπείρα (εικ. 10).

28. Πλάτος τοιχωμάτων 0,15-0,20 μ., συνολικό μήκος νότιας κατασκευής 2,80 μ. και βόρειας 3,20 μ.

29. Το ακριβές μήκος της εισόδου δεν είναι εφικτό να προσδιοριστεί γιατί συνεχίζει κάτω από το μεταγενέστερο τοίχο (TX1).

30. Λίθινες ψηφίδες κυρίως λευκού, μαύρου αλλά και ερυθρού, κυανού και πορτοκαλένθρου χρώματος.

Η λουτρική αυτή εγκατάσταση διέθετε αξιόλογο δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης, με τέσσερις κτιστούς αγωγούς, που φέρουν κάλυψη από λίθινες πλάκες ή κεράμους (εικ. 11). Πιο συγκεκριμένα, ο αγωγός 1, διατρέχει το βορειοδυτικό τμήμα του χώρου 4, με κατεύθυνση Α-Δ. Εκτείνεται νότια των πεταλόσχημων κατασκευών και φαίνεται να συνεχίζει στον χώρο 1, συνδεόμενος με τον μεταγενέστερο αγωγό 3, που διατρέχει τον χώρο 1. Έχει μήκος 5,60 μ. και πλάτος 0,40-0,50 μ. Ο πυθμένας του διαμορφώνεται από κεράμους λακωνικού τύπου και τα τοιχώματά του είναι κτιστά, από τμήματα κεράμων σε επάλληλες σειρές και ισχυρό κονίαμα. Καλύπτεται από κεράμους, τετράγωνου σχήματος, αρκετές από τις οποίες φέρουν εγχάρακτο Χ. Κάποιες από αυτές τις καλυπτήριες κεράμους διατηρήθηκαν στην αρχική τους θέση ενώ μερικές έχουν σπάσει και μετακινηθεί στο εσωτερικό του αγωγού. Συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα, ενώ και κάποια τμήματα της άνω επιφάνειας τους καλύπτονται επίσης με κονίαμα. Ο αγωγός 2 έρχεται σε επαφή με το ανατολικό πέρασ του αγωγού 1. Έχει παράλληλη κατεύθυνση με τον τοίχο, που ορίζει στα ανατολικά τον χώρο 4, και προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ. Είναι προγενέστερος των δύο πεταλόσχημων κατασκευών, το βορειοανατολικό τμήμα των οποίων εδράζεται επ' αυτού. Έχει μήκος 4,40 μ. και πλάτος 0,50 μ. Τα τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα από τετράγωνα οπτοπλίνθους, κάθετα τοποθετημένες, και ο πυθμένας του από επίπεδους στρωτήρες. Οι καλυπτήριες κέραμοι του αγωγού 2 (επίπεδοι στρωτήρες) φέρουν στην εσωτερική τους επιφάνεια το σφράγισμα «ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ»³¹. Ο αγωγός 3 εκτείνεται στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου 1, παράλληλα με τον τοίχο που ορίζει ΒΔ τον χώρο 1 (με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ) και διέρχεται κάθετα τον τοίχο, που ορίζει στα ανατολικά τον χώρο 4. Έχει μήκος 5,50 μ. και πλάτος 0,40-0,50 μ. και προς τα βορειοανατολικά συνεχίζει προς την οδό Ζακύνθου. Ο πυθμένας του αποτελείται από τμήματα κεράμων, τα τοιχώματά του είναι κτιστά, από τμήματα κεράμων και ισχυρό κονίαμα, ενώ φέρει κάλυψη από λίθινες πλάκες και κονίαμα. Η κατασκευή του, όπως προαναφέρθηκε, είναι μεταγενέστερη του ψηφιδωτού δαπέδου. Ο αγωγός 4 διατρέχει τους χώρους 3 και 4, όπως σημειώθηκε παραπάνω. Έχει σωζόμενο μήκος σχεδόν 5 μ. και πλάτος 0,80-1 μ. Καλύπτεται με λίθινες πλάκες πολύ μεγάλου μεγέθους (0,80/0,90 μ. x 0,55 μ.) και τμήματα κεράμων, που συνδέονται με κονίαμα. Παρατηρείται επίσης σε αρκετά τμήματα της άνω επιφάνειας των πλακών αυτών επικάλυψη με παχύ στρώμα κονιάματος.

Αξιοσημείωτη είναι, και σε αυτήν την περίπτωση, η μεγάλη ποσότητα των

31. Παρόμοιο σφράγισμα (ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΠΙΦΑΝΟΣ) έφερε και κεραμίδα κάλυψης τάφου του νότιου νεκροταφείου της πόλης, βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Νομός Κεφαλληνίας», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τόμ. 42, Β1, Αθήνα 1987, σ. 165.

νομισμάτων, ο συνολικός αριθμός των οποίων ανέρχεται τουλάχιστον στα 357 (3ου-4ου αι. μ.Χ.). Στον ψυχρό θάλαμο μάλιστα εντοπίστηκε θησαυρός 39 χάλκινων νομισμάτων του 3ου αι. μ.Χ.

Βόρεια του ακινήτου Δημουλά, στη συμβολή της οδού Ζακύνθου και της πλατείας Κωνσταντάτου, ήρθε στο φως³² τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου (2,1 μ. x 0,99 μ.), κατασκευασμένο από λευκές ψηφίδες, που σώζει τμήμα πλαισίου από μαύρες ψηφίδες. Το ψηφιδωτό αυτό δάπεδο σε συνδυασμό με το κτηριακό συγκρότημα στο ακίνητο Δημουλά, τις λουτρικές εγκαταστάσεις της πλατείας Κωνσταντάτου, ενδεχομένως και τον πλακόστρωτο χώρο στην αρχή της οδού Λουτρού, φαίνεται να ανήκουν σε ένα εκτεταμένο συγκρότημα λουτρών δημόσιας χρήσης, που παραπέμπει ενδεχομένως ακόμα και σε επαρχιακές θέρμες (εικ. 8).

Στους δυτικούς πρόποδες του λόφου των Αγίων Φανέντων, στη θέση Ρακόσπιτο, ανασκάφθηκε κατά τα έτη 1959 και 1960 λουτρό δημόσιας χρήσης³³ (εικ. 12). Η λειτουργία του λουτρού προσδιορίζεται από τα τέλη του 2ου / αρχές του 3ου αι. μ.Χ. έως τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Κατά τις εργασίες αποχέτευσης το 2008 εντοπίστηκε τμήμα της θεμελίωσης του ενώ δοκιμαστικές τομές και εργασίες καθαρισμού στον χώρο το ίδιο έτος³⁴ έφεραν στο φως νέα στοιχεία, που συμπληρώνουν την εικόνα του μνημείου. Αφορούν τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων και συστημάτων θέρμανσης. Πρόκειται για το μοναδικό διατηρημένο λουτρικό συγκρότημα στη Σάμη, καθώς τα υπόλοιπα προαναφερθέντα διατηρούνται σε κατάχωση³⁵, με έξι τουλάχιστον θερμούς ή χλιαρούς θαλάμους (caldarium ή tepidarium) και ένα ψυχρό (frigidarium). Δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως καθώς φαίνεται να συνεχίζει προς τα ανατολικά και τα νότια σε όμορα ακίνητα και δυτικά στην οδό Διχαλίων. Αποτελείται από δύο τμήματα, το ανατολικό και το δυτικό, που χωρίζονται από διάδρομο πλάτους 3 μ., στρωμένου με λίθινες πλάκες και οπτοπλίνθους. Η είσοδος στο κτήριο τοποθετείται πιθανότατα στα βόρεια, όπου ανοίγεται υπαίθριος χώρος, διαστάσεων 8 μ. x 8,60 μ., που αποτελείται από δάπεδο με οριζόντια τοποθετημένες οπτοπλίνθους. Στο νότιο πέρασ του διαδρόμου διαμορφώνεται και δεύτερος υπαίθριος χώρος διακοσμημένος στα ανατολικά με ψηφιδωτό δάπεδο, διαστά-

32. Το 2008, σε φρέατια που διανοίχθηκαν στα πλαίσια του έργου της Αποχέτευσης.

33. Το επονομαζόμενο Ρωμαϊκό Βαλανείο, στην οδό Διχαλίων, που ανασκάφθηκε από τον Βασίλειο Καλλιπολίτη, βλ. Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, *Ανασκαφή εν Σάμη της Κεφαλληνίας, Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1959, σ. 120-125 και Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, *Ανασκαφή εν Σάμη της Κεφαλληνίας, Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1960, σ. 128-135.

34. Από τον Ανδρέα Σωτηρίου, προϊστάμενο της ΔΕ' ΕΠΚΑ.

35. Τα κτηριακά κατάλοιπα καταχώθηκαν, ενώ όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα αποκολλήθηκαν.

σεων 2,80 μ. x 2,70 μ., που φέρει πολύχρωμη³⁶ γεωμετρική και φυτική διακόσμηση. Πιο συγκεκριμένα, η κεντρική παράσταση ορίζεται από εναλλασσόμενα ισόπλευρα τρίγωνα μαύρου και λευκού χρώματος σε ομόκεντρους κύκλους, ενώ γεωμετρικός ρόδακας στο κέντρο συμπληρώνει το θέμα. Ολόκληρη η παράσταση εγγράφεται σε τετράγωνο στις τέσσερις γωνίες του οποίου αποδίδονται με σχηματοποιημένο τρόπο ανθόσχημοι κάνθαροι σε λευκό βάθος. Τον σχηματισμό αυτό περικλείει ζώνη επάλληλων ισοσκελών τριγώνων. Στη νοτιοδυτική γωνία του ψηφιδωτού έχει διαμορφωθεί *impluvium* για την περισυλλογή των όμβριων υδάτων. Νότια του ψηφιδωτού βρίσκεται ο ψυχρός θάλαμος, που έχει εν μέρει ανασκαφεί. Στα δυτικά του διαδρόμου τρεις συνεχόμενοι υπόκαυστοι χώροι, με προσανατολισμό Β-Ν, απαρτίζουν το δυτικό τμήμα του λουτρού. Ο πρώτος από βόρεια, διαστάσεων 3 μ. x 3,75 μ., επικοινωνεί μέσω μίας εισόδου με τον διάδρομο στα ανατολικά και με άλλη είσοδο στα νότια με τον δεύτερο υπόκαυστο χώρο, διαστάσεων 3,60 μ. x 3,75 μ. Οι στυλίσκοι του υπόκαυστου του δεύτερου θαλάμου σώζονται σε καλύτερη κατάσταση. Ο τρίτος χώρος, νότια των δύο άλλων, έχει ανασκαφεί εν μέρει και φέρει στη δυτική πλευρά ημικυκλική κόγχη διαμέτρου 2,50 μ. Στο ανατολικό τμήμα είναι ορατοί επίσης τρεις υπόκαυστοι χώροι, που κοσμούσαν με ψηφιδωτά δάπεδα πολύχρωμης γεωμετρικής και φυτικής διακόσμησης³⁷, με κύρια διακοσμητικά θέματα ελισσόμενους βλαστούς, ελισσόμενη κληματίδα με φύλλα κισσού, προοπτικούς κύβους, αβακωτά τρίγωνα, σταυρόσχημα. Οι τοίχοι αυτών των χώρων, δομημένοι κυρίως κατά το *opus testaceum*, σώζονται σε ύψος τεσσάρων περίπου μέτρων. Σε αυτούς οδηγεί προθάλαμος, ο οποίος εκτείνεται βορειοανατολικά του υπαίθριου χώρου με το ψηφιδωτό δάπεδο, και που επίσης επικοινωνεί μέσω κλίμακας με τον διάδρομο. Ο πρώτος χώρος, ο μεγαλύτερος του κτίσματος με διαστάσεις 8,50 μ. x 5,50 μ., είναι πιθανότατα καμαροσκεπής. Ανατολικά του εκτείνεται δεύτερος χώρος διαστάσεων 5 μ. x 5,50 μ., στα νότια του οποίου διαμορφώνεται ο τρίτος χώρος, διαστάσεων 6 μ. x 5 μ. Η παρουσία δεξαμενής θερμού ύδατος στα ανατολικά του οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον θερμό θάλαμο (*caldarium*). Τα υπόκαυστα επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω τοξωτών αεραγωγών, που διανοίγονται στο κατώτερο τμήμα των τοίχων, οι οποίοι φέρουν κατάλοιπα συστημάτων θέρμανσης (ήλοι ή σπές ήλων για τη συγκράτηση *tegulae mammatæ*³⁸).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υπάρχουν κάποιες αμφίβολες ενδείξεις και για την ύπαρξη μιας ακόμα λουτρικής εγκατάστασης. Πιο συγκεκριμένα,

36. Λίθινες και πήλινες ψηφίδες μαύρου, λευκού, σκούρου ερυθρού, φαιού και υπόλευκου χρώματος.

37. Εντοπίστηκαν σε σπαράγματα είτε *in situ* είτε διάσπαρτα στους χώρους.

38. Τμήμα *tegula mammatæ* εντοπίστηκε κατά τις εργασίες καθαρισμού.

στην οδό Αγγλίας³⁹ εντοπίστηκαν τρεις οπτόπλινθοι, υστερορωμαϊκών χρόνων, που ίσως αποτελούν ένδειξη υπόκαυστου χώρου.

Στις λουτρικές εγκαταστάσεις που συνέχιζαν να λειτουργούν κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους⁴⁰ προστίθεται και η οικοδόμηση κατά τον 5ο αι. μ.Χ. ενός ακόμα λουτρού, στο παλαιό οικόπεδο της ΔΕΥΑ, σε κοντινή απόσταση από το ρωμαϊκό βαλανείο⁴¹.

Για την τροφοδότηση της πόλης με νερό είχε αναπτυχθεί ένα δίκτυο αγωγών (ύδρευσης, αποχέτευσης, απορροής ή περισυλλογής υδάτων), υδατοδεξαμενών και άλλων κατασκευών, όπως στέρνες - πηγάδια, για τα οποία όμως οι πληροφορίες είναι ελάχιστες, ωστόσο εντοπίζονται κατάλοιπα τους σε διάφορα σημεία της Σάμης.

Σχετικά με τους αγωγούς παρατηρούνται δύο τύποι. Οι πήλινοι, κυλινδρικής διατομής, και οι κτιστοί, ορθογώνιας ή τετράγωνης διατομής με κάλυψη (από λίθινες ή πήλινες πλάκες) ή χωρίς κάλυψη (αύλακες απορροής - συλλογής υδάτων). Συνήθως ο πυθμένας των κτιστών αγωγών είναι διαμορφωμένος από κεράμους και τα τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από λίθους και συνδετικό κονίαμα.

Πιο συγκεκριμένα, πήλινος κυλινδρικός αγωγός ύδρευσης μετέφερε πιθανότατα το πόσιμο νερό από το κρηναίο, νοτιοδυτικά του οποίου και εκτείνεται, στην πόλη. Το σωζόμενο μήκος του είναι 5,90 μ., το εσωτερικό του πλάτος 0,17 μ. και το εξωτερικό 0,60 μ. ενώ έχει προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Φέρει τριγωνική επικάλυψη από κονίαμα και εδράζεται σε τοίχο από αργολιθοδομή με κεράμους κατά τόπους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα (εικ. 13). Στον αγωγό συνδεόταν κατασκευή, πιθανόν δεύτερος αγωγός, με κατεύθυνση Α-Δ και σωζόμενου μήκους 0,74 μ.

Άλλοι πήλινοι κυλινδρικοί αγωγοί εντοπίζονται σε οδούς⁴² (εικ. 14) και σε ιδιωτικά ακίνητα⁴³. Κτιστοί αγωγοί εντοπίστηκαν επίσης σε ιδιωτικά ακίνητα⁴⁴ και σε οδούς, όπως Διχαλίων⁴⁵, Σουηδίας, Αγγλίας⁴⁶, και Κέρκυρας⁴⁷.

39. Το 2007, κατά τις εργασίες της Αποχέτευσης.

40. Όσες εγκαταστάσεις σταμάτησαν να λειτουργούν είτε εγκαταλείφθηκαν είτε άλλαξε η χρήση τους.

41. Νότια του βαλανείου, επίσης στην οδό Διχαλίων.

42. Όπως τμήμα πήλινου αγωγού μήκους 3μ. στην οδό Διχαλίων.

43. Ακίνητα ιδιοκτησίας Φιοράτου, Κ. Βάλσαμου - Β. Σπαθή, Π. Μιχαλίτση και Π. Βασιλάτου.

44. Ακίνητο ιδιοκτησίας Αικ. Βινιεράτου, όπου δύο αγωγοί διέτρεχαν περισσότερους από δύο χώρους. Ακίνητο ιδιοκτησίας Κ. Βάλσαμου - Β. Σπαθή, όπου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο κατασκευάστηκε αγωγός κατά μήκος τοίχου δημόσιου οικοδομήματος κλασικής/ελληνιστικής περιόδου. Ακίνητο ιδιοκτησίας Χρ. Χριστάτου, όπου σε ρωμαϊκά κτηριακά κατάλοιπα εντοπίστηκε αγωγός που κατέληγε σε βόθρο, βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 167.

Το εμπορικό κέντρο, που αναπτύσσεται στην περιοχή του ρωμαϊκού λιμένα⁴⁸, διέθετε δίκτυο αγωγών, για την εξυπηρέτηση των εμπορικών και εργαστηριακών αναγκών. Πιο συγκεκριμένα, κτιστός αγωγός-αύλακα (με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ), διατρέχει κατά μήκος τον δρόμο, που δημιουργείται ανάμεσα στο παράλιο τείχος και σε τοίχους των εγκαταστάσεων του λιμένα, καταλήγοντας σε αγωγό στο ανώτερο σκαλοπάτι μνημειακής κλίμακας, ο οποίος διασχίζει υπόγεια την κλίμακα και συνεχίζει βορειοδυτικά εκτός της πύλης του παράλιου τείχους (με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ). Έχει μήκος 18 μ. περίπου και τα τοιχώματα του διαμορφώνονται από αδρούς λίθους μεσαίου μεγέθους και συνδετικό κονίαμα. Το τμήμα του αγωγού που εκτείνεται μεταξύ του κατώτερου τμήματος της κλίμακας και της περιοχής εξωτερικά της πύλης έχει μήκος σχεδόν 6 μ. και πλάτος 0,40 μ. (εικ. 15). Ο πυθμένας του είναι κατασκευασμένος από δύο στρώσεις κεράμων με χρώμα ανάμεσά τους, τα τοιχώματα από μικρούς λίθους και συνδετικό κονίαμα και έφερε καλυπτήριες λίθινες πλάκες με συνδετικό κονίαμα. Στο άνω τμήμα της κλίμακας καταλήγει επίσης αγωγός, το βόρειο άκρο του οποίου συνδέεται μέσω ανοίγματος προς τα ΒΔ με τον προαναφερόμενο αγωγό διοχετεύοντας τα ύδατα στο εξωτερικό της πύλης (εικ. 16). Πρόκειται για κτιστό ανοιχτό αγωγό-αύλακα (πιθανότατα αγωγός απορροής ομβρίων υδάτων), που εφάπτεται σε τοίχο, με κατεύθυνση σχεδόν παράλληλη με τον προηγούμενο αγωγό. Έχει μήκος 2,40 μ., πλάτος 0,40 μ., πυθμένα από πήλινες κεράμους και τοιχώματα από ακατέργαστους λίθους μεσαίου μεγέθους. Στο νότιο άκρο του ο αγωγός συνδέεται με λίθο, κυκλικού σε κάτοψη σχήματος (διαμέτρου 0,50 μ.), κοίλης επιφάνειας, ο οποίος συγκέντρωνε τα όμβρια ύδατα του εφαπτόμενου τοίχου και εν συνεχεία τα διοχέτευε στον αγωγό. Στον προαναφερθέντα δρόμο ήταν επίσης τοποθετημένος πήλινος κυλινδρικός αγωγός ύδρευσης, παράλληλος στον μεγάλο αγωγό, ο οποίος σώζεται σε διάφορα σημεία (το μεγαλύτερο τμήμα εκτείνεται κατά 10 μ. δυτικά χώρου με πλακοστρωμένο δάπεδο) και εφάπτεται στους τοίχους των κτηριακών εγκαταστάσεων του λιμένα (εικ. 17). Τέλος, τοίχοι χώρου του λιμένα (χώρος 3) έφεραν στην άνω επιφάνειά τους κεράμους λακωνικού τύπου στη σειρά, κατάλοιπα αγωγού που διέτρεχε τον τοίχο.

45. Μήκος 2,40 μ. περίπου.

46. Πλησίον του ακινήτου Δημουλά και πιθανόν σχετίζεται με το λουτρικό συγκρότημα. Έχει σωζόμενο μήκος 3,30 μ., πλάτος εσωτερικό 0,22 μ. και εξωτερικό 0,50 μ. Τα τοιχώματα του είναι κατασκευασμένα από λίθους και ο πυθμένας από κεράμους.

47. Σωζόμενο μήκος 0,80 μ., πλάτος εσωτερικό 0,26 μ. και εξωτερικό 0,57 μ. Έφερε κάλυψη από λίθους, πυθμένα από κεράμους και τοιχώματα από λίθους και συνδετικό κονίαμα.

48. Εκτεταμένο τμήμα του αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφικές διεργασίες το διάστημα 2008-2009 στο ακίνητο ιδιοκτησίας Γ. Φλαμιάτου.

Συστήματα αγωγών διέθετε επίσης κτηριακή εγκατάσταση⁴⁹, που σχετιζόταν με εργαστηριακές και εμπορικές δραστηριότητες, με χρήση από τον 3ο/4ο αι. μ.Χ. μέχρι τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όπως και χώρος πλησίον της οδού Σουηδίας, στην περιοχή του νότιου νεκροταφείου της πόλης.

Τέλος, πολυτελής έπαυλη, στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης⁵⁰, διέθετε δίκτυο υδροδότησης (εικ. 18). Πιο συγκεκριμένα, κτιστός αγωγός διέτρεχε χώρο του ανατολικού τμήματος της έπαυλης και φαίνεται να συνέχιζε, μέσω ανοιγμάτων στους τοίχους, και σε άλλους χώρους. Είχε καμπύλη κατεύθυνση, προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, σωζόμενο μήκος 10 μ. και πλάτος 0,20 μ. Ο πυθμένας του ήταν κατασκευασμένος από κεράμους, τα τοιχώματά του, μέγιστου ύψους 0,30 μ., από λίθους και κονίαμα, ενώ δεν εντοπίστηκε κάποιου είδους κάλυψη. Στον ίδιο χώρο, με προσανατολισμό επίσης ΝΔ-ΒΑ, παρατηρείται ορθογώνια κατασκευή που εφάπτεται σε τοίχο, διαστάσεων 3,60 μ. x 1,45 μ. και ύψους 0,36 μ., ενδεχομένως για την περισυλλογή-απορροή των όμβριων υδάτων. Περιμετρικά φέρει λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, συνδεδεμένους και επικαλυμμένους εξωτερικά με κονίαμα, ενώ στο εσωτερικό διαμορφώνεται αγωγός μήκους 2,40 μ. και πλάτους 0,13-0,25 μ. Τα τοιχώματά του αγωγού, ύψους 0,17 μ., είναι κατασκευασμένα από δύο σειρές πλίνθων σε βαθμιδωτή διάταξη, λόγω διαφοράς μεγέθους, και επένδυση από υδραυλικό κονίαμα. Στο ΒΑ πέρασ του ο αγωγός στρέφεται προς τα Α-ΝΑ, δημιουργώντας ορθή γωνία, και κατευθύνεται σε διπλανό χώρο μέσως οπής που διανοίγεται στον τοίχο. Το τμήμα αυτό του αγωγού έφερε κάλυψη με κεράμους.

Δεξαμενές εντοπίστηκαν στην οδό Διχαλίων, σε κοντινή απόσταση από το κρηναίο (εικ. 19), και στην οδό Αναπαύσεως. Διέθεταν δάπεδο από μεγάλες ορθογώνιες πήλινες πλάκες και τοίχους από λίθους, οπτοπλίνθους και συνδυαστικό κονίαμα, επενδυμένους από υδραυλικό κονίαμα. Οικία⁵¹ διέθετε βόθρο και πιθανόν δεξαμενή, οι τοίχοι και το δάπεδο της οποίας ήταν επενδυμένα με υδραυλικό κονίαμα. Πηγάδια εντοπίζονται σε αρκετά σημεία της πόλης, ωστόσο δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα καθώς κάποια εξ αυτών έχουν διαχρονική χρήση, από τους ελληνιστικούς ήδη χρόνους, ενώ άλλα ανήκουν σε νεότερους χρόνους.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τοξωτή κατασκευή, με εξωτερικό ύψος 1,50 μ. και εσωτερικό 1,05 μ., που αποκαλύφθηκε στην οδό Διχαλίων⁵²

49. Με τέσσερις αγωγούς, στο οικόπεδο Τουλάτου, βλ. Μ. ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ, «Νομός Κεφαλληνίας», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τόμ. 39, Αθήνα 1984, σ. 107.

50. Στο ακίνητο ιδιοκτησίας κληρονόμων Κάραλη, ανασκάφηκε κατά τα έτη 2005 και 2006, βλ. ΑΘ. ΔΕΛΛΗΣ, *ό.π.*, σ. 60.

51. Σε οικόπεδο της Κοινότητας, βλ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «Νομός Κεφαλληνίας», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τόμ. 44, Β1, Αθήνα 1989, σ. 145-147.

52. Το 2008, στο πλαίσιο του έργου της Αποχέτευσης Σάμης.

(εικ. 20). Οι πλευρικοί τοίχοι και η καμάρα είναι κατασκευασμένοι από τμήματα οπτοπλίνθων, αργούς λίθους (αδρά κατεργασμένους) και κονίαμα. Εσωτερικά η καμάρα είναι επενδυμένη με κονίαμα και το δάπεδο διαμορφωμένο από λίθους μικρού μεγέθους. Το ορατό μήκος της είναι 2,07 μ. αλλά λόγω σαθρότητας της τοιχοποιίας της δεν ερευνήθηκε το εσωτερικό της. Πιθανόν αποτελούσε τμήμα του κεντρικού αποχετευτικού συστήματος της πόλης (Cloaca), η πορεία του οποίου φαίνεται να είχε κατεύθυνση από τον λόφο των Αγίων Φανέντων προς τη θάλασσα.

Συμπερασματικά, όλες αυτές οι υδραυλικές υποδομές που διέθετε η Σάμη αλλά και η έκταση και η πολυτέλεια αρκετών εξ αυτών, συνθέτουν την εικόνα μιας πόλης με υψηλότατο επίπεδο διαβίωσης και υγιεινής κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο την άποψη ότι αποτελεί μια από τις πιο εύρωστες πόλεις, όχι μόνο της Κεφαλονιάς αλλά και των υπόλοιπων νησιών του Ιονίου.

ABSTRACT

THE ISSUE OF WATER RESOURCES MANAGEMENT IN THE CITY OF SAMI DURING THE ROMAN TIMES

Effrosyni Tzanetidou

Archaeologist, MSc Protection of Monuments

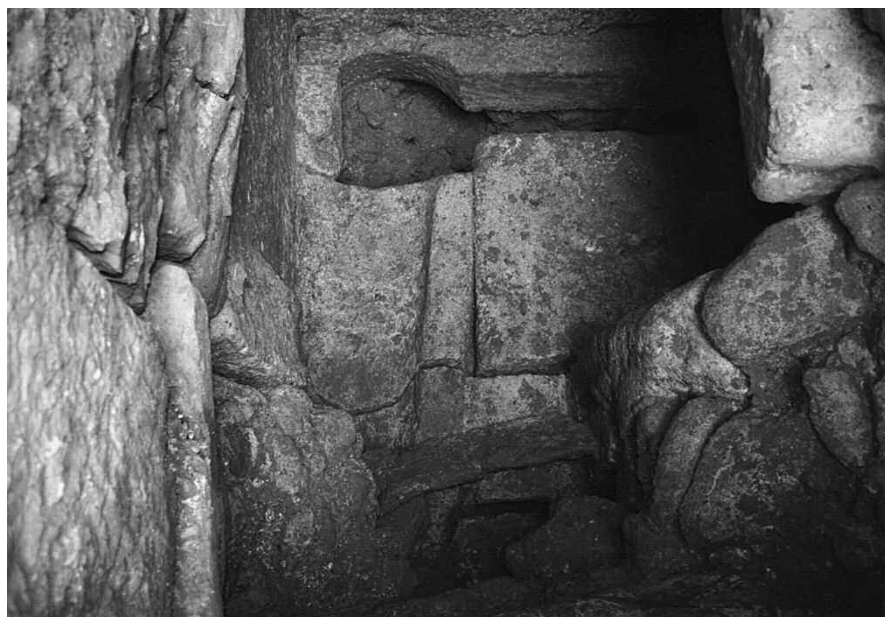
During imperial times, the city of Sami in Kefalonia, following the standards of the Roman empire in the construction of extensive hydraulic works and large-scale infrastructures, had public works such as an aqueduct and a fountain, several public baths, networks for transporting and distributing water (sewage and water systems with clay or built conduits), as well as various other water constructions, such as tanks, wells, cisterns, rainwater conduits. The operation of Sami's water infrastructures was linked to all aspects of everyday life from domestic tasks, craft activities, physical hygiene to the pleasure and the purification of the soul.

Recent and older excavation findings gave deep insight into the issue of water resources management in the city of Sami during the Roman and later Roman times. The significant number of water installations that were found, as well as the size and luxury of several of them, lead to the conclusion that Sami was at that time a city with the highest standard of living and hygiene, further strengthening its image as one of the wealthiest cities, not only of Kefalonia, but also of the other Ionian islands.

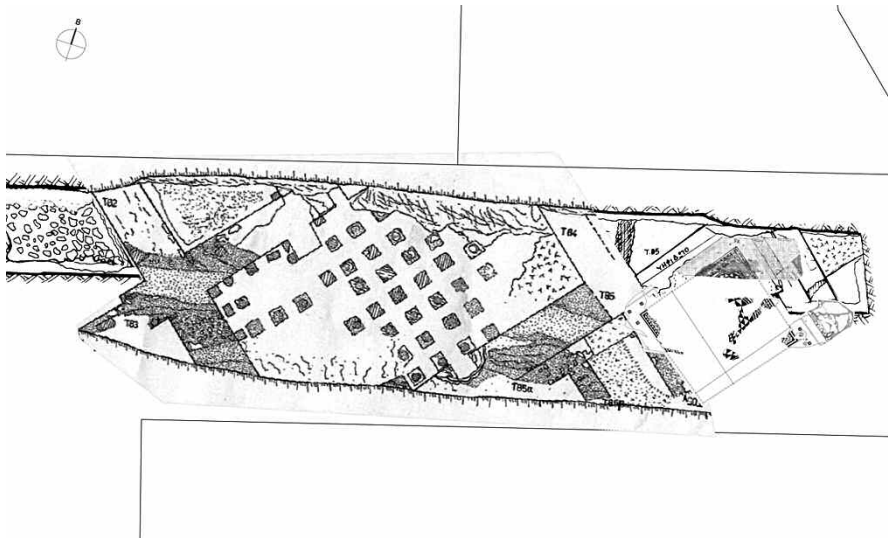
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

*Εικ. 1: Το κρηναίο οικοδόμημα, Ath. Dellis, «Excavations at Kefalonia during 2005-2013. Sami during the Roman period», *Pharos* Vol. XIX.1, 2013, p. 55, fig. 5*

Εικ. 2: Ο νοτιοδυτικός θάλαμος του κρηναίου, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 3: Κάτοψη λουτρού, οδός Αγριλίων, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ, επιμέλεια Α. Νακάσης

Εικ. 4: Οι χώροι 1, 2, 3 του λουτρού στην πλατεία Κωνσταντάτου, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

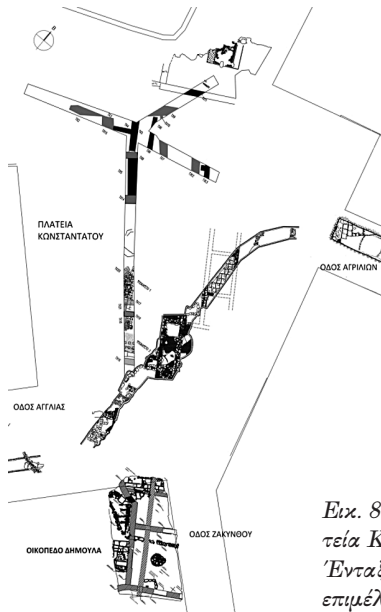
Εικ. 5: Ο χώρος 10 του λουτρού στην πλατεία Κωνσταντάτου, σχέδιο Μ. Σπυράτου

Εικ. 6: Το ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση Διονύσου στην πλατεία Κωνσταντάτου, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 7: Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του Διονύσου μετά τις εργασίες συντήρησής του, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 8: Κάτοψη των λουτρικών εγκαταστάσεων στην πλατεία Κωνσταντάτου και στο οικόπεδο Δημουλά, Ένταξη Α. Ανδρέατου, ψηφιοποίηση Μ. Σπυράτου, επιμέλεια Α. Νακάσης

Εικ. 9: Αποψη από νοτιοανατολικά κτηριακού συγκροτήματος στο ακίνητο ιδιοκτησίας Δημουλά, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 10: Ψηφιδωτό δάπεδο του χώρου 5 στο οικόπεδο Δημουλά, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 11: Οι αγωγοί και οι πεταλόσχημες κατασκευές του χώρου 4 στο οικόπεδο Δημουλά, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 12: Κάτοψη του «ρωμαϊκού βαλανείου», αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 13: Αγωγός πλησίον του κρηναίου, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 14: Πήλινος κυλινδρικός αγωγός στην οδό Διχαλίων, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 15: Κτιστός αγωγός στο οικόπεδο Φλαμιάτου, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

*Εικ. 16: Αγωγός απορροής
ομβρίων υδάτων στο οικόπεδο
Φλαμιάτου, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ*

Εικ. 17: Ο κεντρικός μεγάλος αγωγός και ο πήλινος υδροδοτικός στο οικόπεδο Φλαμιάτου, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Εικ. 18: Αγωγοί της έπαυλης στο οικόπεδο Κάραλη, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Ειχ. 19: Δεξαμενή στην οδό Διχαλίων, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ

Ειχ. 20: Cloaca επί της οδού Διχαλίων, αρχείο ΕΦΑΚΕΦΙ